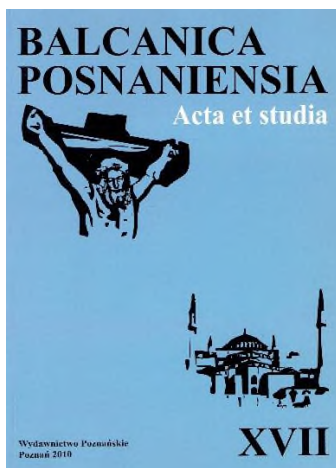

Czekalski Tadeusz, *Czynnik religijny w pierwszych latach albańskiej transformacji ustrojowej*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 213–224.

<https://doi.org/10.14746/bp.2010.17.15>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52467>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

CZYNNIK RELIGIJNY W PIERWSZYCH LATACH ALBAŃSKIEJ TRANSFORMACJI USTROJOWEJ

TADEUSZ CZEKALSKI

ABSTRACT. Tadeusz Czekalski. *Czynnik religijny w pierwszych latach albańskiej transformacji ustrojowej* (*The religious factor during the first years of Albanian socio-economic transition*).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XVII, Poznań 2010, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 213-223, ISBN 978-83-7177-650-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Tadeusz Czekalski, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Historii, ul. Gołębia 13, Kraków, Polska – Poland.

Mimo upływu kilkunastu lat od przemian ustrojowych, do których doszło w latach 1990-1992, do dzisiaj trudno znaleźć odpowiedzi na podstawowe pytania dotyczące mechanizmów dokonujących się wówczas przemian. Współczesna albańska historiografia podejmując badania nad XX wiekiem koncentruje się na wydarzeniach z okresu II wojny światowej i początków ustroju komunistycznego. Obowiązujący w archiwum państwowym Albanii (*Arkivi i Shtetit*) trzydziestoletni okres karencji nie pozwala zbadać dokumentów, wytworzonych po 1979 r. przez centralne organy państwa i struktury Albańskiej Partii Pracy. Ze znacznym opóźnieniem udostępniono historykom stenogramy obrad parlamentu (*Kuvendi e Shqipërise*) z lat 1991-1994, wydane przez bibliotekę parlamentarną. Analiza dokonujących się przemian w pierwszych latach transformacji nie byłaby możliwa bez relacji prasowych. Rynek prasowy początku lat 90., zdominowany przez dwa dzienniki głównych ugrupowań politycznych, nawet z perspektywy końca dekady wydaje się jednak bardzo ubogi¹.

Jeśli nawet odbieramy ze sceptycyzmem chętnie przytaczane przez współczesnych Albańczyków opinie o wyjątkowej i niepowtarzalnej odmianie komunizmu, z którą zetknęli się w swoim życiu, to problem oddziaływania sfery polityki na religię nie miał precedensu wśród krajów komunistycznych. Ogłoszenie w 1967 r. Albanii państwem ateistycznym oznaczało wprowadzenie całkowitego zakazu wyznawania

---

¹ Głównym organem rządzącej Albańskiej Partii Pracy (późniejszej Socjalistycznej Partii Albanii) był dziennik „Zëri i Popullit” („Głos Ludu”), wydawany od 1942 r. początkowo jako pismo konspiracyjne. Opozycyjna Demokratyczna Partia Albanii od stycznia 1991 r. wydawała dziennik „Rilindja Demokratike” („Odrodzenie Demokratyczne”).

religii, i kwalifikację praktyk religijnych do kategorii zachowań przestępczych. Przez kolejne 23 lata religia została prawie całkowicie wyeliminowana z życia publicznego, co oznaczało poddanie duchownych reedukacji i zamknięcie świątyń, które, poza nielicznymi, zniszczono albo przekształcono w obiekty użyteczności publicznej². Dopiero w listopadzie 1990 r. ostatecznie wykreślono z konstytucji albańskiej paragrafy antyreligijne i zniesiono kary za „uprawianie propagandy religijnej”³.

Specyfiką albańskich doświadczeń okresu transformacji stał się równoległy powrót na forum publiczne pluralizmu politycznego, systemu wielopartyjnego, a także religii i praktyk religijnych. Można założyć, że dla zdecydowanej większości społeczeństwa pojawienie się ceremonii i obrzędów religijnych w przestrzeni publicznej było zjawiskiem, z którym nigdy w swoim życiu nie mieli okazji się zetknąć. Pierwsze publiczne nabożeństwo odprawił 4 listopada 1990 r. w kaplicy cmentarnej w Szkodrze ks. Simon Jubani, z udziałem kilku tysięcy wiernych. Następna msza zgromadziła około 50-60 tys. osób⁴. W styczniu 1991 r. rozpoczęły działalność pozostałe wspólnoty wyznaniowe: sunnicka, bektaszycka i prawosławna. Odbudową życia religijnego zajmowały się początkowo powołane *ad hoc* komitety, powstała także komisja międzywyznaniowa, dzięki czemu w kolejnych uroczystościach religijnych uczestniczyli delegaci wszystkich działających wspólnot⁵. Proces, który współczesne opracowania albańskie określają jako powrót do normalności, nie odbywał się bez zakłóceń. Pierwsza próba odprawienia nabożeństwa w kościele franciszkanów w Tiranie, która miała miejsce 6 stycznia 1991 r., zakończyła się niepowodzeniem, a zamkniętego kościoła przed naporem tłumu broniły siły porządkowe. Podobne sytuacje towarzyszyły w 1991 r. pierwszym próbom otwierania cerkwi na południu kraju⁶.

Powrót religii na forum publiczne zaskoczył nie tylko lokalne władze partyjne, które zapewne nie zawsze dysponowały instrukcjami, jak się zachować, był także sprzeczny z obowiązującą do tej pory doktryną ateistyczną. Aby złagodzić szok, który mógł wydawać się naturalną reakcją na gwałtowne odejście przez władze partyjne od obowiązującej ideologii, starano się tę zmianę przynajmniej w pewnym stopniu zrationalizować. Jeszcze w początkach stycznia 1990 r. w głównym organie partii pojawia się seria ataków na „siły szowinistyczne i klerykalne w Grecji i w Watykanie”, które podają nieprawdziwe informacje o rzekomych demonstracjach w Szkodrze. W podobnym duchu utrzymany był artykuł Javiera Malo pod znamienym tytułem *Nikt nie może grać z socjalistyczną Albanią*. Autor na podstawie doniesień prasy greckiej przedstawił tezę, że konsultacje między patriarchą serbskim Germanem i zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego w Grecji Serafimem dotyczą głów-

---

² Szerzej: M. Peters, *Geschichte der Katholischen Kirche in Albanien 1919-1993*, Wiesbaden 2003, s. 201-223; T. Czekalski, *Historyczne uwarunkowania państwa bezwyznaniowego. Przypadek Albanii*, [w:] *Religie wobec historii*, red. E. Przybył, Kraków 2006, s. 222-231.

³ R. Ludwikowski, *Constitution-making in the region of former Soviet dominance*, Duke University Press 1996, s. 148.

⁴ E. Biberaj, *Albania in Transition: The Rocky Road to Democracy*, Westview Press 1999, s. 226.

⁵ A. Musaj, *Miting i madh fetar në Kavajë*, „Rilindja Demokratike”, nr 4, 1991, s. 4; I. Mchilli, *Pas çerek shekulli në xhaminë e Tiranës*, „Rilindja Demokratike”, nr 5, 1991, s. 1.

⁶ R. Peshkopia, *Devocion besimtaresh*, „Rilindja Demokratike”, nr 3, 1991, s. 6.

nie rzekomych prześladowań mniejszości greckiej w Albanii, próbując ponownie wskreszyć rewizjonistyczny problem *worioepirotów*⁷.

22 stycznia 1990 r. zebrało się IX Plenum KC Albańskiej Partii Pracy. W przededniu obrad „Zëri i Popullit” przekonywało czytelników o nieuchronności zmian zachodzących w świecie, do których Albania musi się dostosować, bo nie chce się izolować. Obrady IX Plenum toczyły się pod hasłem „Nasz obowiązek na dziś – to rewolucjonizacja życia partii i kraju”. W oświadczeniu, które zamieściła prasa po plenum znalazły się znamienne słowa:

Walczyliśmy z rewizjonizmem przez 30 lat, ale musimy wyciągnąć wnioski z tego, co dzieje się w innych krajach Europy Wschodniej. Nie chcieliśmy izolacji i nie chcemy jej nadal⁸.

Między IX plenum a majową wizytą sekretarza generalnego ONZ Javiera Pereza de Cuellara organ partii w sposób dramatyczny zmienił poglądy. Określane dotąd jako wyświechtany banał określenie „prawa człowieka” zaczyna nabierać kontekstu pozytywnego, zaś religia coraz częściej jest wymieniana na równi z pluralizmem politycznym, jako niezbędny warunek dostosowania się Albanii do standardów obowiązujących w innych krajach. Zaskakującym *novum* może się wydawać artykuł poświęcony 435. rocznicy powstania mszału Gjona Buzuku, najstarszego albańskiego tekstu pisanego, określanego tu jako ważny element albańskiego dziedzictwa kulturowego⁹. Kolejne teksty w „Zëri i Popullit” upamiętniają wybitnych albańskich duchownych: Franga Bardhiego, Pjetro Bogdaniego, Fana Nolego, choć wyłącznie jako twórców kultury. Odwiedzająca Albanię regularnie od sierpnia 1989 r. Matka Teresa z Kalkuty także skupiała na sobie uwagę prasy, choć przedstawiano ją czytelnikowi albańskiemu tylko jako humanistkę, opiekunkę ubogich¹⁰.

Przekazana 16 grudnia 1990 r. przez dziennik „Zëri i Popullit” informacja o planowanej rejestracji pierwszej partii opozycyjnej nieprzypadkowo sąsiadowała z doniesieniami o zamieszkach na ulicach Elbasanu i Durrës. Wątpliwości co do skutków społecznych pluralizacji życia politycznego wyrażał artykuł Sedata Braji – *Przestrzenie tolerancji*. W opinii autora współczesna Albania stoi w obliczu dwóch zagrożeń: radykalnej dekomunizacji i całkowitego odrzucenia poglądów ateistycznych. Tekst ukazał się kilka dni po spotkaniu Ramiza Alii z kierownictwem Demokratycznej Partii Albanii i wyraźnie nawiązywał do postulatów rozliczeniowych pojawiających się w prasie opozycyjnej¹¹. W podobnym duchu wypowiadał się kilka dni później

⁷ J. Malo, *Me Shqipërine socialiste nuk mund te luaje askush*, „Zëri i Popullit”, nr 8, 1990, s. 4.

⁸ *Thellimi i revolucionizmit të jetës se partisë e të vendit – detyrë e perhershme*, „Zëri i Popullit”, nr 21, 1990, s. 1-2.

⁹ Sh. Demiraj, *Ne rastin e 435-vjetorit të botimit e Mesharit*, „Zëri i Popullit”, nr 23, 1990, s. 3.

¹⁰ *Kopesh e femijeve nr 40 iu dha emri i Nene Terezës*, „Zëri i Popullit”, nr 246, 1990, s. 1; *Mbremje me rastin e 80-vjetorit të lindjes se Nene Terezës*, „Zëri i Popullit”, nr 289, 1990, s. 1.

¹¹ *Pogląd o tym, kim był Chrystus, nie może być kategoriowy. Są ludzie, którzy mogą wierzyć w legendę sprzed 2000 lat. To, jakie znaczenie ma dana postać zależy od poglądów różnych ludzi. Ale dlaczego taki pogląd jest narzucany?* – S. Braja, *Hapesirat e tolerancës*, „Zëri i Popullit”, nr 13, 1991, s. 2.

Pandeli Korçari, dostrzegając zagrożenie wykluczenia dla nadal obecnych w społeczeństwie ateistów¹².

W obliczu pierwszych wielopartyjnych wyborów do parlamentu, które odbyły się w marcu 1991 r., główne siły polityczne walczyły o głosy społeczeństwa, którego preferencje polityczne pozostawały wielką niewiadomą. Pokusie odwoływania się do haseł o podłożu religijnym towarzyszyły wątpliwości, czy bardziej powszechne stały się postawy obojętności wobec religii, utrwalone przez 23 lata ateizacji, czy też „sferę religii” postrzegano w kategoriach cierpienia i ofiary, co mogło generować wśród wyborców nastroje antykomunistyczne. Jedyną partią polityczną, która w samej swojej nazwie odwoływała się do religii była Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna (Partia Demokristiane), nawiązująca do programu włoskiej chadecji, licząca na głosy społeczności katolickiej w rejonie Szkodry. Partii tej jednak nie udało się przekroczyć granicy 0.5% głosów w skali kraju, co skazywało ją na polityczny margines, albo tworzenie egzotycznych koalicji wyborczych¹³.

Program, z którym Demokratyczna Partia Albanii wystartowała do wyborów (przedstawiony 12 grudnia 1990 r.), nie zawierał wyraźnego odniesienia do religii, czy nawet do pojęcia wolności wyznania. W tym pospiesznie zredagowanym dokumencie znalazły się jedynie ogólne sformułowania o przestrzeganiu praw człowieka. Drugi dokument programowy DPA z 2 lutego 1991 r. (określany pojęciem *platformy wyborczej*) rozpoczyna niespotykany w innych dokumentach zwrot „Bracia i siostry”, ale w tekście trudno doszukiwać się jakichkolwiek wątków religijnych¹⁴. Co więcej, organ prasowy partii w ciągu miesiąca poprzedzającego wybory co najmniej dwukrotnie przestrzegał swoich czytelników przed islamem, jako religią polityczną. 23 lutego Arben Ruka powoływał się na przykład Saddama Husejna, który miał reprezentować typową dla krajów arabskich politykę powoływania się na Koran w dążeniu do wojny¹⁵. Tydzień później ukazał się tekst znanego historyka Virona Koki o początkach państwa albańskiego w 1912 r. Szczególnie ciekawa jest konkluzja tekstu Koki – już wtedy islam identyfikowany z osmańską Turcją był synonimem zacofania, zaś chrześcijańskie państwo i chrześcijański władca oznaczały wybór przez Albanię drogi postępu, czyli drogi prowadzącej ku Europie¹⁶.

Kierownictwo Partii Demokratycznej stanęło w 1991 r. przed nie lada problemem, jak rozszerzyć zakres oddziaływania i przeprowadzić skuteczną kampanię wyborczą w społeczeństwie, które przez ostatnie kilkadziesiąt lat nie miało tego typu doświadczeń. Poza kilkoma miastami, w których doszło do spontanicznych demonstracji antykomunistycznych (Szkodra, Kavaja, Tirana), w innych miastach kraju problemem stało się nawet zorganizowanie wiecu Demokratów. Zdarzały się i takie sytuacje, że tłum zbierający się na wiecu Demokratów karnie wykrzykiwał hasła gloryfikujące partię komunistyczną i jej przywódcę – Ramiza Alię. W innych sytuacjach lokalny

¹² P. Korçari, *E kerkoi populli kete kuvend*, „Zëri i Popullit”, nr 23, 1991, s. 2.

¹³ A. Krasniqi, *Partitë politike në Shqipëri*, Tiranë 2006, s. 344.

¹⁴ *Platforma elektorale e Partisë Demokratike*, „Rilindja Demokratike”, nr 9, 1991, s. 1.

¹⁵ A. Ruka, *Aleatet e shenjte të Sadamit*, „Rilindja Demokratike”, nr 15, 1991, s. 4.

¹⁶ V. Koka, *Fantazma e 1914-s*, „Rilindja Demokratike”, nr 17, 1991, s. 4.

aktyw partyjny okazywał się niezwykle skuteczny w urządzaniu kontrmanifestacji. Zachowania takie były typowe dla południowej części kraju, gdzie w 1991 r. opozycja demokratyczna cieszyła się niewielkim poparciem, a jej przywódców uznawano za „obcych” – przedstawicieli północnej części kraju. W samej Tiranie, gdzie walka toczyła się o największą liczbę mandatów, zakres oddziaływania Demokratów był ograniczony. Zdecydowana większość demonstracji i wieców odbywała się w miasteczku studenckim i w okolicach uniwersytetu. Szansą na wzrost popularności wśród mieszkańców stolicy było polityczne „zagospodarowanie” największych zgromadzeń ludności, jakie towarzyszyły otwieraniu nowych świątyn i pierwszym nabożeństwom. W każdej z takich uroczystości brali udział członkowie kierownictwa DPA, starając się włączyć do programu przemówienie, które powrót religii do Albanii interpretowało jako sukces Demokratów. Organizowaną przez muzułmanów w Kavaji ceremonię religijną „Pokój dla ziemi” (13 stycznia 1991 r.) otwierał przedstawiciel DPA¹⁷. Szczególną oprawę miało otwarcie pierwszej katedry prawosławnej w Tiranie 31 marca 1991 r. W ceremonii oprócz członków korpusu dyplomatycznego wzięli udział przywódcy DPA z Sali Berishą na czele. Z czasem nowo otwieranych świątyn było tak dużo, że powołano specjalną komisję w partii, a jej członków delegowano na kolejne uroczystości. W obliczu nadchodzących wyborów nawet „Rilindja Demokratike” odrzuciła wcześniejszy sceptycyzm wobec islamu. Kolejne wywiady z pracującymi w Albanii duchownymi przekonywały czytelników, że nie ma sprzeczności między islamem a demokracją, a duchowni muzułmańscy stronią od polityki¹⁸.

Tak prowadzona kampania w kościołach i meczetach dała ograniczone efekty. Nawet pobieżna analiza wyników wyborów z marca 1991 r. wskazywała dobitnie, że przyniosły one sukces Demokratom w tych okręgach, gdzie wcześniej dochodziło do demonstracji o podłożu ekonomicznym, a także tam, skąd pochodzili przywódcy partii. Śledząc obrady parlamentu XII kadencji (1991-1992), łatwo zauważyć, że problemy wyznaniowe przedstawiciele obu najsilniejszych partii traktowali jako marginalne. Kwietniowa debata nad poprawkami do konstytucji wywołała gorące spory w parlamencie, czego nie można powiedzieć o kwestii stosunku państwa do religii. Wśród poprawek znalazł się zapis: „Republika Albanii jest państwem laickim. Państwo uznaje wolność religijną i tworzy warunki dla praktykowania religii”. Toczona przez kilka godzin debata w dniu 26 kwietnia skoncentrowała się wokół odpowiedzialności państwa za wolność wyznania¹⁹. Sprawami wyznaniowymi ten parlament już nie miał okazji się zająć, tylko przy omawianiu ustawy amnestyjnej przypomniano represje wobec duchowieństwa katolickiego²⁰.

¹⁷ A. Musaj, *Miting i madh fetar në Kavaje*, „Rilindja Demokratike”, nr 4, 1991, s. 4.

¹⁸ E. Barçi, *Sherbesa fetare nuk ka asgjë, vec shpirti*, „Rilindja Demokratike”, nr 20, 1991, s. 4; N. Mahmudi, *Demokracia dhe islamizmi*, „Rilindja Demokratike”, nr 29, 1991, s. 4.

¹⁹ Dyskusja toczyła się wokół dwóch propozycji: przedstawionej przez komisję konstytucyjną w brzmieniu: *Państwo respektuje wolność wyznawania religii* oraz propozycji deputowanego Sadedina Balli: *Państwo gwarantuje wolność wyznania*. Większość deputowanych poparła propozycję komisji. (*Punimet e Kuvendit. Seancat plenare. Viti 1991*, Tiranë 2002, s. 120-123).

²⁰ *Punimet e Kuvendit 1991*, op. cit., s. 1582-1586.

Brak woli współdziałania głównych sił politycznych i zapaść ekonomiczna doprowadziły do rozwiązania parlamentu i wyznaczenia daty kolejnych wyborów na marzec 1992 r. W tych wyborach konkurentem Demokratycznej Partii Albanii miała być powstała w czerwcu 1991 r. na ostatnim zjeździe partii komunistycznej – Socjalistyczna Partia Albanii. Marginalizacja przez DPA problemów wyznaniowych w obliczu kolejnych wyborów skłoniła kierownictwo postkomunistycznej Partii Socjalistycznej do podjęcia tego problemu. W programie partii z 13 czerwca 1991 r. znalazło się następujące sformułowanie:

Partia Socjalistyczna uznaje i docenia rolę wspólnot religijnych w życiu kraju. Partia respektuje wolność sumienia wierzących, wolność organizowania obrzędów i propagandy religijnej; uznając zarazem prawa tych, którzy nie wierzą, ich swobodę wyrażania poglądów i propagowania ateizmu²¹.

Tuż przed wyborami, w organie prasowym Socjalistycznej Partii Albanii pojawiły się nieobecne wcześniej relacje z uroczystości religijnych, głównie muzułmańskich. Artykuły w formie czysto informacyjnej skupiały się na wokalnno-muzycznych aspektach „ceremonii”, w których brali udział goście z Arabii Saudyjskiej, śpiewający fragmenty *Koranu*²².

Zwycięstwo Demokratycznej Partii Albanii w wyborach 1992 r. oznaczało przejęcie przez opozycję demokratyczną pełnej odpowiedzialności za państwo, a dla wielu Albańczyków stało się symbolicznym końcem komunizmu w tym kraju. Obejmując urząd prezydenta 8 kwietnia 1992 r., Sali Berisha był pierwszym i jak dotąd jedynym prezydentem, w którego przysiędze znalazły się słowa: *Betohem para Flamurit dhe Zotit* (Przysięgam przed Flagą i przed Bogiem). Wątek religijny pojawił się także w pierwszym przemówieniu prezydenta elekta na forum parlamentu. Zwracając się do obecnych na sali duchownych, Berisha stwierdził:

... przyjąłem na siebie obowiązki Prezydenta Republiki Albanii, bo mam wielką wiarę w Boga (dosł. Wierzę bardzo w Boga – T. C.). On nam pomagał i pomoże dalej w naszej trudnej drodze do demokracji²³.

Wybrany w 1992 r. parlament XIII kadencji był tym, na którym spoczęły najważniejsze zadania dotyczące przekształcenia państwa w duchu demokratycznym, przeprowadzenia reform rynkowych i własnościowych, a także zmian ustawowych gwarantujących przestrzeganie praw człowieka. Pośród projektów ustaw wnoszonych pod obrady znalazł się także projekt ustawy o wspólnotach religijnych. Debata nad nią była co najmniej pięciokrotnie odkładana, co stanowiło zjawisko bez precedensu w parlamencie XIII kadencji (1992-1996). Gorące dyskusje dotyczące bezpieczeństwa wewnętrznego, a także modelu reform gospodarczych na tyle pochłonęły

²¹ A. Krasniqi, *Partite politike në Shqipëri (1920-2006)*, Tiranë 2006, s. 365.

²² *Veprimtaria fetare në Shkodër*, „Zëri i Popullit”, nr 67, 1992, s. 1.

²³ *Punimet e Kuvendit. Seancat plenare, Legislatura XIII*, Tiranë 2008, s. 79.

uwagę deputowanych, że na sprawy kontrowersyjne i mniej istotne, a za taką uznawano ustawę wyznaniową, nie było czasu²⁴.

Nowe władze Albanii, zdominowane przez polityków Demokratycznej Partii Albanii, wahały się pomiędzy wyborem okcydentalizmu, co oznacza otwarcie w kierunku Europy Zachodniej, a albanio-islamizmem, czego owocem była kontrowersyjna decyzja o wstąpieniu Albanii w grudniu 1992 r. do Organizacji Konferencji Islamskiej. Decyzja ta, podjęta bez konsultacji z parlamentem, była czysto pragmatyczna, choć wywołała w prasie światowej opinie, że Albania stała się krajem islamskim, bardziej skłonny do współpracy z krajami arabskimi niż z Europą Zachodnią. Z perspektywy czasu decyzja z grudnia 1992 r. wydaje się w pełni zrozumiała z uwagi na ówczesną sytuację międzynarodową Albanii. Obawy o rozszerzenie konfliktu bośniackiego na obszar Kosowa, a także narastająca presja ze strony południowego sąsiada skłoniły ekipę Berishy do poszukiwania sojuszników na Bliskim Wschodzie. Niebagatelną rolę odgrywały także nadzieje Albańczyków na pomoc ekonomiczną państw arabskich i Turcji²⁵. Problem przynależności Albanii do świata islamskiego nabierał szczególnego znaczenia w obliczu wojny w Zatoce Perskiej, tym bardziej że część społeczeństwa otwarcie deklarowała swoje sympatie dla Iraku²⁶.

Poglądy na sytuację wyznaniową w Albanii w znacznej mierze zdeterminowały pochodzenie nowej elity politycznej. Co prawda w idealnym obrazie propagandowym Albanii przedstawiano jako kraj, w którym prezydent jest muzułmaninem, premier prawosławnym, a przewodniczący parlamentu katolikiem, ale kierownictwo Demokratycznej Partii Albanii wywodziło się z północnej części kraju, gdzie akceptowano koegzystencję katolicyzmu i islamu, a prawosławie identyfikowano z zagrożeniem serbskim i greckim. Nagły wzrost zainteresowania tematyką wyznaniową w roku 1993 r. był naturalną konsekwencją narastającego kryzysu w stosunkach grecko-albańskich, którego ważnym składnikiem stała się kwestia statusu Kościoła prawosławnego w Albanii.

Nowym zwierzchnikiem Cerkwi Prawosławnej w Albanii, mianowanym w 1991 r. przez patriarchę Konstantynopola Bartolomeusza I, został duchowny grecki Ana-

²⁴ Wyjątkiem była kwestia ustawowego określenia świąt religijnych, które są dniami wolnymi od pracy. Po kilkumiesięcznej debacie wybór 6 świąt religijnych (po 2 dla każdej z największych wspólnot) przegłosowano 21 grudnia 1992 r. (*Punimet e Kuvendit. Seancat plenare. Legislatura XIII*, Tiranë 2008, s. 2498).

²⁵ W praktyce poza skrajną Partią Odrodzenia Narodowego, kierowaną przez Abdi Baletę, pozostałe partie nie identyfikowały się jednoznacznie z religią muzułmańską – N. Clayer, *Zoti në vendin e mercedeseve*, „Përpykja”, t. XI, 2005, nr. 20, s. 17; M. Vickers, J. Petitfer, *Albania: from anarchy to a Balkan identity*, C. Hurst & Co. Publishers, 1997, s. 105–106. Christopher Deliso postrzega wstąpienie Albanii do organizacji zrzeszającej państwa muzułmańskie jako demonstrację rozczarowania obojętnością Zachodu wobec jej problemów – zob. Ch. Deliso, *The coming Balkan caliphate: the threat of radical Islam to Europe and the West*, Greenwood Publishing Group, 2007, s. 30.

²⁶ Równie kontrowersyjna stała się wypowiedź znanego pisarza Ismaila Kadare, który w wywiadzie dla „Le Figaro” (3 marca 1992 r.) oświadczył, że Albańczycy w równym stopniu cierpieli z powodu komunizmu, co z powodu islamu. Wypowiedź ta nie podważyła autorytetu pisarza w społeczeństwie albańskim, choć wywołała gniewne protesty amerykańskiej diaspory (M. Vickers, J. Petitfer, op. cit., s. 104).

stasios Janulatos²⁷. *Egzarcha Stambułu*, jak w Albanii nazywano Anastasiosa, miał odbudować Kościół siłami greckich duchownych. Dla Albańczyków oznaczało to zawieszenie autokefalii, ogłoszonej 70 lat wcześniej na kongresie w Beracie, a będącej wyrazem uwolnienia albańskich prawosławnych od greckiej dominacji²⁸. 30 czerwca 1992 r. po rozmowie z prezydentem Berishą, Anastasios stwierdził, że objęcie przez niego (jako osobę narodowości greckiej) funkcji metropolity wynika z tymczasowego ustępstwa władz albańskich.

2 sierpnia 1992 r. doszło do intronizacji Anastasiosa w kościele w Tiranie na zwierzchnika Cerkwi Albańskiej. Uroczystości towarzyszyły manifestacje i protesty muzułmanów oraz nacjonalistów. Powstały wkrótce po przybyciu metropolity Anastasiosa Komitet Obrony Autokefalicznego Prawosławnego Kościoła Albańskiego określił go jako „obcego”, posługującego się językiem greckim (choć w czasie odprawiania liturgii część czytał po albańsku). W petycji skierowanej do parlamentu członkowie Komitetu nawiązywali do statutu Albańskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 1929 r., zgodnie z którym zwierzchnikiem Kościoła może być jedynie Albańczyk posługujący się językiem albańskim. Działania strony greckiej petycja określała mianem „szowinizmu o podłożu narodowościowym” i realizowania przez Ateny „diabelskich” (!) planów²⁹. W październiku 1991 r. sprawa Janulatos stała się przedmiotem dyskusji w parlamencie. Deputowany Bashkim Zeneli (Socjalistyczna Partia Albanii) uznał działalność greckiego duchownego za antynarodową, obciążając odpowiedzialnością za zaistniałą sytuację resort spraw zagranicznych, który zgodził się na wjazd Janulatos do Albanii. Spór wyraźnie ucichł po listopadowej wizycie w Albanii Miguela Angela Martineza – przewodniczącego Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy³⁰.

Kolejnym impulsem w sporze o status Kościoła prawosławnego stała się sprawa archimandryty Chrysostomosa Maidhonisa, pracującego w Gjirokastrze. Według władz albańskich duchowny rozpowszechniał wśród wiernych mapy, na których obszar Północnego Epiru znajdował się w granicach Grecji³¹. Wydalenie Maidhonisa z Albanii w czerwcu 1993 r. zainicjowało falę demonstracji ludności w Gjirokastrze, a także deportację z Grecji tysięcy albańskich *gastarbeiterów*, przebywających tam nielegalnie. 4 lipca do Gjirokastry przyjechał metropolita Anastazy, który nawoływał, aby położyć kres fali przemocy. Władze w Tiranie konsekwentnie odmawiały akceptacji dla niealbańskich władz Kościoła prawosławnego, czego wyrazem był także projekt nowej ustawy zasadniczej, który został odrzucony w referendum

²⁷ Spośród 15 duchownych prawosławnych, którzy przeżyli okres prześladowań, żaden nie spełniał wymogów prawa kanonicznego, aby mógł otrzymać sakrę biskupią.

²⁸ H. Shehi, *Rreth sulmeve qe i behen Kishës*, „Rilindja Demokratike”, nr 120, s. 3.

²⁹ *Punimet e Kuvendit. Seancat plenare. Legislatura XIII*, Tiranë 2008, s. 1149, 1220.

³⁰ Ibidem, s. 2161.

³¹ Szerzej: Ch.B. Paulston, D. Peckham, *Linguistic minorities in Central and Eastern Europe*, Multilingual Matters 1998, s. 65-66; T. Czekalski, *Północny Epir i Czamuria – współczesne oblicze sporu grecko-albańskiego*, [w:] *Naród – Państwo – Europa Środkowa w XIX i XX wieku*, red. A. Patek, W. Rojek, Kraków 2006, s. 305-313.

1994 r.³² Wspólnota prawosławna skarżyła się także na ciągnące się latami sprawy o zwrot majątku kościelnego, który przed 1967 r. należał do Kościoła prawosławnego. Dnia 8 października 1995 r. doszło do zajęcia i okupacji cerkwi prawosławnej w Elbasanie. „Akcję” zorganizował wspomniany już Komitet Obrony Autokefalicznego Prawosławnego Kościoła Albańskiego³³. Złagodzeniu konfliktu nie służyły także działania Patriarchy Ekumenicznego, który w 1996 r. bez konsultacji z władzami Albanii przekazał duchownym greckim trzy wakujące diecezje albańskie³⁴. Spór o autokefalię, w który czynnie zaangażowała się dyplomacja grecka, wpłynął bezpośrednio na los ustawy konfesyjnej. Najpełniej wyraził to deputowany Vangel Heba, twierdząc, że w sprawie przyspieszenia debaty pojawiły się naciski greckie na albańskie ministerstwo spraw zagranicznych. W opinii Heby parlament albański nie powinien działać pod presją obcą i żadne inne państwo nie powinno ingerować w działalność albańskich organów władzy³⁵.

Na tle sporu o prawosławie relacje władz ze hierarchią katolicką wydawały się w latach dziewięćdziesiątych wzorcowe. Katolicy nie mieli większych problemów ze zwrotem własności kościelnej, władze nie wykazywały też zaniepokojenia wpływem duchownych z krajów Europy Zachodniej. Formalnie Kościołem kierowali duchowni albańscy, którzy przeżyli okres prześladowań, i Albańczycy z diaspory, ale większość z nich z uwagi na podeszły wiek nie była w stanie sprawnie zarządzać sprawami Kościoła. Problem, którego Kościół katolicki doświadczył już w okresie międzywojennym został upubliczniony dopiero w 2005 r. Udzielając wywiadu dziennikowi „Shekulli”, ks. Zef Pllumi użył sformułowania o wynarodowieniu Kościoła katolickiego w Albanii, zwracając uwagę na postawę licznej grupy duchownych obcokrajowców, którzy przybywali do Albanii, nawet nie próbując uczyć się albańskiego ani uwzględniać opinii miejscowych duchownych. Odpowiedzialnością za taką sytuację obciążył także rząd albański, który w pełni akceptował „najazd” obcokrajowców i przejmowanie przez nich pełnej kontroli nad wspólnotą³⁶.

³² W projekcie konstytucji znalazło się następujące sformułowanie: *Przywódcy wspólnot religijnych muszą być obywatelami albańskimi, urodzonymi w Albanii, którzy mieszkali stale w Albanii przez okres ostatnich 20 lat* – S. Ramet, *Nihil obstat: religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*, Duke University Press, 1998, s. 223.

³³ Okupacja cerkwi trwała ponad rok, a liturgię sprawowano w tym czasie w kaplicy św. Atanazego na peryferiach miasta. Wśród protestujących byli Theofan Koja i Nikolla Marku, którzy przedstawiali się jako duchowni, po święceniach w Macedonii (autokefalia Macedońskiego Kościoła Prawosławnego nie jest uznawana przez inne kościoły lokalne) – T. Gjuraraj, *A Stable Ecumenical Model? How Religion Might Become a Political Issue in Albania*, „East European Quarterly”, t. XXXIV, 2000, s. 23.

³⁴ Zwierzchnikami wakujących diecezji zostali: Ignatios Triandis (diecezja Berat-Wlora), Kristodoulos Mustakas (Korcza) i Aleksandros Kalpakidis (Gjirokastra). Tylko pierwszy z nich znał język albański – S. Ramet, op. cit., s. 224. Formalna akceptacja hierarchów nastąpiła po przejściu władzy przez socjalistów w 1998 r.

³⁵ Wypowiedź z 28 stycznia 1993 r. – *Punimet e Kuvendit. Seanca plenare, Legislatura XIII*, Tiranë 2008, s. 222.

³⁶ Z. Pllumi, *Shqipëria e pushtueme prej priftërinjve të huaj*, rozm. Belina Budini, „Shekulli” 23 XII 2005.

Mimo tak istotnej, wydawałoby się, zmiany w życiu społecznym, jaką było przywrócenie religii do sfery publicznej po 23 latach niebytu, zainteresowanie problematyką wyznaniową, czy też odwołanie do religii w działaniach politycznych, pozostało w Albanii zjawiskiem całkowicie marginalnym. Niektóre środowiska polityczne próbowały co prawda w początkach lat dziewięćdziesiątych, wykorzystywać wątki religijne w walce politycznej, ale z czasem uznano to za mało efektywne i nieskuteczne. Ważnym elementem politycznego PR stał się udział przywódców państwa w świętach religijnych największych konfesji, co nawiązywało bezpośrednio do bliskiej sercu Albańczyków idei państwa wielowyznaniowego. Konflikt wokół albańskiej autokefalii powielał schemat znany z Macedonii czy Czarnogóry, gdzie pełną akceptację społeczną zyskiwało podporządkowanie zasad prawa kanonicznego specyficznie rozumianemu interesowi narodowemu.

Artan Fuga, analizując wpływ największych konfesji na media, zauważa coraz liczniejsze głosy krytyki płynące ze środowisk religijnych przeciwko liberalnej wizji świata, reprezentowanej przez większość mediów, chociaż – jak podkreśla – w Albanii nie można mówić o radykalizmie czy fundamentalizmie religijnym³⁷. Osobliwą formą tolerancji wyznaniowej czy raczej politycznej poprawności jest brak aktualnych statystyk wyznaniowych. W 2006 r. głośna stała się sprawa protestu wspólnoty muzułmańskiej przeciwko wypowiedzi eksprezydenta Rexhepa Mejdaniego, który publicznie stwierdził, że 38% społeczeństwa albańskiego stanowią muzułmanie. W opinii samych zainteresowanych była to próba marginalizacji tej grupy, która stanowi 74% społeczeństwa (według statystyk wyznaniowych z 1942 r.)³⁸. Spory o przeszłość w coraz większym stopniu angażują uwagę świata polityki, ale także mediów, identyfikujących się z poszczególnymi wspólnotami wyznaniowymi. Prasa muzułmańska coraz częściej identyfikuje albański ruch narodowy w XIX w. z islamem, który miał umożliwić przetrwanie Albańczykom mimo tendencji asymilacyjnych ze strony Greków czy Serbów. Prasa prawosławna podtrzymuje tezę o muzułmanach albańskich uczestniczących w akcjach przymusowej konwersji chrześcijan, stąd prawdziwi patrioci albańscy byli prawosławni. Prasa katolicka podtrzymuje pogląd, iż to katolicy albańscy byli „nosicielami albańskiej kultury” i środowiskiem konsekwentnie pro-niepodległościowym, w przeciwieństwie do muzułmanów czy prawosławnych. Większość Albańczyków żyje w przekonaniu, że ich kraj pozostaje oazą tolerancji i ekumenizmu, a także wzorcowym przykładem współistnienia trzech wyznań i trójwyznaniowej tożsamości. Spór o religijne aspekty albańskiej przeszłości wiąże się ściśle z dyskusją na temat albańskiej tożsamości i tradycji.

³⁷ A. Fuga, *How Church and Mosque Influence the Media of Albania*, „Diogenes”, t. 53, nr 2, 2006, s. 58-61.

³⁸ Szerzej o tym problemie – N. Clayer, *Zoti në vendin e mercedesëve*, „Përpjekja”, t. XI, 2005, s. 17; H. Poulton, S. Taji-Farouki, *Muslim identity and the Balkan State*, C. Hurst & Co. Publishers, 1997, s. 117.

BIBLIOGRAFIA

- Clayer N., *Zoti në vendin e mercedesëve*, „Përpyekja”, t. XI, 2005, nr 20.
- Deliso Ch., *The coming Balkan caliphate: the threat of radical Islam to Europe and the West*, Greenwood Publishing Group, 2007.
- Gjuraj T., *A Stable Ecumenical Model? How Religion Might Become a Political Issue in Albania*, „East European Quarterly”, t. XXXIV, 2000.
- Krasniqi A., *Partite politike në Shqipëri (1920-2006)*, Tirana 2006, s.365.
- Ludwikowski R., *Constitution-making in the region of former Soviet dominance*, Duke University Press 1996.
- Murzaku I., *Inter-Church and Inter-Religious Tensions in Post-Communist Eastern Europe: The Case of Albania*, „Religion in Eastern Europe”, t. XXVIII: 2008, nr 1.
- Norris H.T., *Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab world*, University of South Carolina Press, 1993.
- Pinimet e Kuvendit. Seancat plenare. Viti 1991*, Tiranë 2002.
- Pinimet e Kuvendit. Seancat plenare, Legjislatura XIII*, Tiranë 2008.
- Ramet S., *Nihil obstat: religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*, Duke University Press, 1998.
- Schwandner-Sievers S., Fischer B.J., *Albanian identities: myth and history*, C. Hurst & Co. Publishers, 2002.
- Vickers M., Pettifer J., *Albania: from anarchy to a Balkan identity*, C. Hurst & Co. Publishers, 1997.

THE RELIGIOUS FACTOR DURING THE FIRST YEARS OF ALBANIAN SOCIO-ECONOMIC TRANSITION

Summary

The article describes some aspects of the religious life's "reconstruction" in Albania during the last years of communist regime and first years of transition. The author describes the way in which religion became again important question in public sphere in contrast to 23 years of its exclusion (connected with proclaiming Albania as the atheist state in 1967).

Reconstruction of religious life and rebuilding the churches was strictly connected with the religious factor in anticommunist opposition's rhetoric, obviously before the first free parliamentary elections in 1991 and 1992. New political forces, Democratic Party of Albania and Human Right Party, openly declared as anti-atheist, engaging in process of "religious reconstruction." Religious practices were presented as a fundamental human law and consequently churches and mosques were used as a right place for political meetings. The communist party (later Socialist Party of Albania) abandoned this factor in political campaigns, although sporadically called for secular state and threatened a vision of intolerance. After the significant victory of Democrats in 1992 elections religion forfeited its significance in political debate. The socio-economic problems, typical for the period of transition pushed religion to the category of marginal problems. One exception was the status of Albanian Autocephalous Orthodox Church. Reinstating the church authorities and restoration of buildings was a vital question in Albanian-Greek relations and an important factor for Albanian nationalism, fearing hellenization.